

UDK: 323.2 (497.6) “ 1990/1992 ”

DOI:10.51237/issn.2744-1172.2023.52.163

Izvorni naučni rad

Primljen: 3. 7. 2023

Prihvaćen: 13. 11. 2023

Edin Omerčić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

edin.omeragic@iis.unsa.ba

Bosna i Hercegovina u demografskoj projekciji Srpske demokratske stranke: od regionalizacije do dehumanizacije*

Sažetak: U radu je autor na osnovu dostupne građe, naučne literature i dokaznog materijala arhiva MKSJ pokazao na koji je način srpska politička elita okupljena oko Srpske demokratske stranke u Bosni i Hercegovini priskrbila naučnu podršku za pokretanje procesa teritorijalne podjele Bosne i Hercegovine, koordinirana političkim odlukama rukovodstva Srbije, Slobodana Miloševića i njegove Socijalističke partije Srbije. Ovaj proces je među srpskom političkom elitom nazvan pojmom “regionalizacija”, ali je, za razliku od procesa povezivanja i saradnje među regijama i državama koje su se krajem Hladnog rata počele pokretati u Evropi, isti u Bosni i Hercegovini služio nacionalnim politikama podjele i zatvaranja, s ciljem stvaranja jednonacionalne srpske države.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Srpska demokratska stranka, regionalizacija, kriminalizacija.

* Rad je nastao tokom istraživanja u Beogradu koje je financirano DAAD u saradnji sa Sveučilištem Humbolt iz Berlina, te je izložen na međunarodnoj konferenciji “In Search of Lost Time – Yugoslavia and European Integration” koja je održana u Sjevernoj Makedoniji, u Ohridu, 23. septembra 2023. godine.

Abstract: In this article which is based on the scientific literature and evidences from the ICTY archives, the author shows how the Serbian political elite gathered around the Serbian Democratic Party in Bosnia and Herzegovina provided support for the initiation of the process of territorial division of Bosnia and Herzegovina, that was coordinated by the political leadership of Serbia, Slobodan Milošević and his political party. Among the Serbian political elite this process was called “regionalization” but, unlike the process that started in Europe at the end of the Cold War characterized by social and economic cooperation between regions and European states, “regionalisation” was intended to serve to national policies of division and closure, with the aim of creating a single-national Serbian state.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Serbian Democratic Party, Regionalization, Criminalisation

Prema procjenama američke Središnje informativne agencije iz 1990. godine u Jugoslaviji nije više postojala politička volja koja je držala državu na okupu te se predviđalo da *će se* jugoslavenska federacija uskoro raspasti, odnosno da Jugoslavija više neće postojati kao zajednička država.¹ U izvještaju je smatrano da ni uspješna ekonomska reforma, kao ni Jugoslavenska narodna armija, a ni Savez komunista neće biti u stanju zaustaviti raspad zemlje. Tokom osamdesetih godina se kroz konstrukciju brojnih *afera* u Bosni i Hercegovini počinje s urušavanjem pravnog sistema,² dolazi do krize u radu i funkcioniranju kako državnih,

¹<https://www.cia.gov/readingroom/clintonbosnia/NationalIntelligenceEstimate15-90:YugoslaviaTransformed1990-10-01.pdf>, Document Number: 5235e80c993294098d5174dd

²O uticaju i posljedicama afera s kraja osamdesetih godina i političkom kontekstu njihova nastanka u Bosni i Hercegovini vidjeti u: Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina, između Tita i rata*. Beograd: SamizdatB92, 2005, 82-107; Admir Mulaosmanović, “O političkom kontekstu ‘Afer Agrokomerc’”, *Historijska traganja*, 1. Sarajevo: Institut za istoriju, 2008, 181-211; Admir Mulaosmanović, *Bihačka krajina 1971.-1991, (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010, 96-138; Sabina Veladžić, “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – stvaranje preduslova za tronacionalnu dezintegraciju.” u: *Historijska traganja*, 7. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 201-229; Alfredo Sasso, “Just a Few Years Left for Us”, *Non-Nationalist Political Actors in Bosnia-Herzegovina (1989-1991)*, rukopis doktorske disertacije, Uni-

saveznih institucija, Ustava,³ vojske⁴ i Predsjedništva,⁵ tako i društvenih institucija, odnosno na bosanskohercegovačkom nivou – do razilaženja unutar Saveza komunista SR Bosne i Hercegovine na 10. kongresu krajem 1989. godine⁶ i postavljanja pitanja vezanih za ustavno-pravno uređenje ove jugoslavenske republike.

Sve ovo, vodilo je, ne samo prema raspadu Saveza komunista Jugoslavije na 14. vanrednom kongresu početkom 1990. godine⁷ već je otvorilo i procese dezintegracije i delegitimizacije bosanskohercegovačkog društva u cjelini.

versitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2015; Dženita Sarač Rujanac, *Branko Miku- lić, politička biografija, 1965-1989*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2020, 442-463; o medijskom konstruiranju afera vidjeti u: Belma Buljubašić, *Instrumentalizacija masovnih medija u funkciji nacionalističke destrukcije bosanskohercegovačke komunikacijske zajednice*, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, doktorska disertacija, Sarajevo, 2014; Dino Dupanović, "Mjesto i uloga medija u *Aferi Agrokomerc – od nacionalizma do oslobođenja*" u: *Historia moderna*, 2, UMHIS, Sarajevo, 2021, 39-86.

³ Za cjelovitu raspravu vezanu za ustavnu krizu vidjeti Edin Sarčević, *Ustav i politika, kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni i Hercegovini*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1997; Robert M. Hajden, *Skice za podijelenu kuću, Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*. Beograd: Samizdat Free B92, 2003.

⁴ O pitanjima uređenja i razlozima raspada vojnih struktura Jugoslavije usporedi: Veljko Kadjević, *Moje viđenje raspada, Vojska bez države*. Beograd: *Politika*, 1993. Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, Svjedočenja*. Sarajevo: OKO, 1999. Faid Hećo, *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005. Davor Marjan, *Slom Titove armije, JNA i raspad Jugoslavije 1987.- 1992*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, 2008. Mesud Šadinlija, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine: 1986-1992*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013.

⁵ Stipe Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, Zagreb, 1994. Raif Dizdarević, *Put u raspad, Ste-nogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i poli-tičkog vrha Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011. Pr. Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ*, tom 1, (januar – mart 1991). Beograd: Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, 2011. Pr. Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, *Rat u Sloveniji*, tom 2, (jun – jul 1991). Beograd: Insti-tut za savremenu istoriju, 2012.

⁶ Alfredo Sasso, "Just a Few Years Left for Us", *Non-nationalist Political Actors in Bosnia-Her-zegovina (1989-1991)*, rukopis doktorske disertacija, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2015.

⁷ Davor Pauković, "Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije: uzroci, tijek i posljedice raspada." u: *Savremene teme*, I/1. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 2008, 21-33.

Na prvim višestranačkim izborima u Bosni i Hercegovini, održanima 18. novembra 1990. godine, pobijedile su nacionalne stranke: Stranka demokratske akcije, Srpska demokratska stranka i Hrvatska demokratska zajednica, koje su stvorile partnerski odnos u vlasti, svojevrsnu transnacionalnu koaliciju, koja će se do kraja 1991. godine početi raspadati, budući da navedene stranke nisu bile u stanju pronaći politički kompromis koji bi doveo do zadovoljavajućeg ustavno-pravnog i političko-teritorijalnog uređenja Bosne i Hercegovine. Politizacija pitanja regionalizacije,⁸ koja se počela provoditi na političkim, umjesto na ekonomskim i socijalnim osnovama, proces koji je započeo osnivanjem Zajednice opština Bosanske krajine 29. aprila 1991. godine⁹ koji bio početak napada na ustavno-pravni sistem i teritorijalno jedinstvo Bosne i Hercegovine.¹⁰

Politički i narodni pokret, institucionalno oformljen 12. jula 1990. godine osnivanjem Srpske demokratske stranke u Bosni i Hercegovini,¹¹ imao je mnogo širu intelektualnu podršku nego što to pokazuju dosadašnja naučna istraživanja. Pisano je o organicističkoj intelektualnoj eliti koja je početkom osamdesetih godina kroz literarne i paraliterarne forme otvarala tabuizirane teme o nasilju između komunitarističkih zajednica¹² u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata te polarizirala jugoslavensku kulturnu scenu, čime su postavljali nepremostive

⁸ O procesu regionalizacije vidjeti: <https://ucr.irmct.org/> MKSJ, MICT-15-96, Stanišić and Simatović, Robert J. Donia, *The Assembly of Republika Srpska: Excerpts*, 66, br. dokaznog materijala, P01597, Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Kult B, 2004, 498-499. Jasmin Medić, "Politička i nacionalna polarizacija u Bosni i Hercegovini: "Projekti regionalizacije 1991. godine". Prilozi, 50, Univerzitet u Sarajevu. Sarajevo: Institut za historiju, 2021, 283-311, Edin Omerčić, *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova 1991-1996*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2022, 15-34.

⁹ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Dogovor o udruživanju u Zajednicu opština Bosanske krajine*, 29. 4. 1991, br. dok. materijala P69B.

¹⁰ Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.

¹¹ *Oslobođenje*, 13. VII 1990.

¹² Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*.

binarne opreke prema kojima su Srbi uvijek (bili) žrtve svojih susjeda – Hrvata, bosanskohercegovačkih muslimana i Albanaca.¹³

Istražena je i uloga revizionističkih historičara i književnika koji su pripadali tzv. populističkom talasu u književnosti i kulturi, a koji su konstruirali narativ o *Drugome*, te o muslimanima kao vjekovnim neprijateljima Srba.¹⁴ U najkraćim crtama, naznačen je doprinos u stvaranju omalovažavajućih nacionalnih stereotipa koji su imali određeni psihijatri.¹⁵ U ovom radu se nastoji istražiti uticaj i doprinos naučno-tehničke¹⁶ intelektualne elite u procesima teritorijalne dezintegracije i stvaranju ratne atmosfere u Bosni i Hercegovini.

U svrhu teritorijalne dezintegracije Bosne i Hercegovine članovi Srpske demokratske stranke i njeni simpatizeri koji su pripadali naučno-tehničkoj inteligenciji od marta 1991. godine do januara 1992. godine, izradili su više elaborata i dokumenata, od kojih je, prema dosadašnjim saznanjima, ukupno šest (6) dostupno u bazi podataka objedinjene sudske dokumentacije Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) budući da su bili korišteni kao dokazni materijal tokom suđenja Ratku Mladiću, Radovanu Karadžiću i Momčilu Krajišniku.

Hronološkim redom, tokom marta 1991. godine, prvo je završen *projektni zadatak* Ekonomskog instituta u Banjoj Luci naslova *Uslovi i mogućnosti uspostavljanja regionalne prostorne organizacije Bosne i Hercegovine i stvaranja regije Sjevero-zapadna Bosna* u obimu od 50 stranica teksta, kartografskih, tabelarnih i grafičkih prikaza. Naredni je dokument, iz juna 1991. godine, naslova *Neki osnovni pokazatelji*

¹³ Vidi: Audrey H. Budding, *Serb Intellectuals and the National Question 1961-1991*, PhD thesis, Harvard University, 1998; Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije, intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Fabrika knjiga, 2004; Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije – razaranje nacije*. Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33, 2010.

¹⁴ Ur. Nebojša Popov, *Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Samizdat FreeB92, , 2002.

¹⁵ Sabrina P. Ramet, "Under the Holy Lime Tree, The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy, 1986-1995", *Polemos* 5 (2002).

¹⁶ O dihotomiji humanističke i naučno-tehničke kulture vidi: Čarls P. Snou, *Dve kulture: i ponovo o njima*. Beograd: Narodni univerzitet braća Stamenković, 1971.

demografskih kretanja u Bosni i Hercegovini u periodu 1961–1991. godine sa prognozom kretanja do 2021. godine i uticaj tih kretanja na položaj srpskog naroda, pripremio Milorad Skoko.¹⁷ Ovaj dokument nije sačuvan u svom punom obimu, te je pitanje ukupnog obima teksta otvoreno jer nije poznat ni sam sadržaj teksta koji se prekida na 23. stranici. U potpunosti su sačuvani tekstovi dokumenata iz jula i septembra 1991. godine. Prvi, iz jula, pod naslovom *Operativni program aktivnosti na očuvanju zemljišnih površina* koji je u obimu od 12 stranica sačinila “radna grupa”, dok je tekst pod punim naslovom *Demografsko-ekonomska analiza regionalnog razvoja, alokacije prirodnih i drugih resursa u republici i uticaj tih faktora na regionalizaciju i položaj pojedinih naroda – posebno srpskog* na 52-e stranice pripremio Milorad Skoko tokom septembra. U bazama sudskih spisa MKSJ, nije u potpunosti sačuvan dokument *Bosanska krajina, konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije*, nastao nakon neuspjeha konferencije u Haagu, 31. decembra 1991. godine, a koji je u cijelosti dostupan u Arhivu Muzeja Unsko-sanskog kantona. Posljednji, za sada, u cijelosti dostupan dokument je pod naslovom *Regionalizacija – osnovni pokazatelji finansijskih tokova od opština prema Republici i Federaciji*, nastao tokom januara 1992. godine.

Prema zahtjevu Milorada Skoke koji je 7. februara 1992. godine upućen Izvršnom odboru Srpske demokratske stranke,¹⁸ izvjesno je da je sama izrada spomenutih materijala, dokumenata i elaborata trajala najmanje 8 mjeseci, kao i da postoji više verzija istih, te da ih je pisao intelektualni krug ljudi, odnosno veći broj stručnjaka: inženjera, ekonomista, pravnika i demografa okupljenih oko ideje podjele Bosne i Hercegovine kakvu je provodila Srpska demokratska stranka uz podršku predsjednika Srbije Slobodana Miloševića.

¹⁷ Milorad Skoko, 1945, Gacko, Mašinski fakultet završio u Sarajevu, doktorirao u Beogradu 1982. godine, od 1969. godine zaposlen u “Energoinvestu”, a od 1976. pa sve do 1. aprila 1992. godine u Republičkom zavodu za društveno planiranje. Tokom rata u Bosni i Hercegovini je bio generalni direktor Elektroprivrede Republike Srpske.

¹⁸ Džananović et. al. *Nastanak Republike Srpske, od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2023, 237.

Regionalizacija Bosne i Hercegovine

Srpska demokratska stranka je u cilju izdvajanja bosanskohercegovačkog teritorija na kojem su živjeli Srbi od 1991. godine počela provoditi kampanju “regionalizacije” koja se izvršavala na terenu, počevši od najmanjih nivoa vlasti prema višima, od mjesnih zajednica, prema dijelovima opština, do regija. U svrhu izdvajanja novoosnovanih administrativno-političkih jedinica, bosanskohercegovačke republičke vlasti su primjenjivale određene matrice i već viđene postupke kakve je Srpska demokratska stranka provodila u Hrvatskoj.

Prije svega su bile izdvajane teritorije u kojima je SDS dominirala i gdje su Srbi bili većina. U opštinama u kojima Srbi nisu bili u većini, izdvojeni su bili dijelovi onih teritorija u kojima su Srbi dominirali, a treći način izdvajanja teritorija je bilo putem osnivanja nove jednonacionalne administrativne organizacije koja je funkcionirala uz već postojeću – bosanskohercegovačku.¹⁹

Ovakva strategija, koju je SDS primjenjivala kod udruživanja i osnivanja zasebnih srpskih administrativno-teritorijalnih organizacija i cjelina u Bosni i Hercegovini, bila je uslovljena tumačenjem rezultata popisa stanovništva koje se održalo tokom aprila 1991. godine, a koji su pokazali kako je samo u nekoliko područja bilo moguće naći pojedinu etničku grupu koja je činila značajniju većinu.²⁰

Takav je slučaj bio u nekoliko područja na sjeveru Bosne i Hercegovine i uz zapadnu granicu s Hrvatskom, u kojima je u većini bilo srpsko stanovništvo. Muslimansko stanovništvo je u većini bilo na području sjeverozapadno od Bihaća, dok je područje zapadno od Mostara bilo, gotovo u potpunosti, nastanjeno stanovništvom hrvatske nacionalnosti. Bosanskohercegovački gradovi su bili, uglavnom, nastanjeni miješanim

¹⁹ Robert J. Donia, *Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992, opšti kontekst*, Izjava vještaka objelodanjena MKSJ shodno pravilu 94 bis, podneseno 30. jula 1992, 21.

²⁰ <https://ucr.irmct.org/> ICTY, IT-08-91, Stanišić i Župljanin, broj dokaznog materijala P01295.09. E, Isti, *Izjava sudskog vještaka Roberta J. Donia u skladu s pravilom 94 bis (A)*, 5.

stanovništvom, velikog broja tzv. miješanih brakova koji su u gradovima bili uobičajeni. Samo je nekoliko gradova imalo većinsko muslimansko stanovništvo.²¹ Ovakav sastav stanovništva je u nacionalističkim političkim percepcijama predstavljao problem pri teritorijalnom zaokruživanju koliko-toliko kompaktnih jednonacionalnih područja, koju u Bosni i Hercegovini nije željela ostvariti samo Srpska demokratska stranka, ali je ona u ovom procesu bila najdosljednija i najustrajnija.²²

Pokazalo se da je “regionalizacija” bila ništa drugo do “pojam koji je SDS koristila kada se zalagala za rasparčavanje teritorije Bosne i Hercegovine, za koju je ova stranka tvrdila da pripada jednoj jedinjoj naciji, srpskoj, pod političkim rukovodstvom stranke”,²³ kao i to da je ovaj pojam i proces bio dijametralno suprotan procesima saradnje, povezivanja i umrežavanja koji su se početkom devedesetih godina intenzivno odvijali među državama i regijama u Evropi, te da ga je u tom smislu politička elita, okupljena oko SDS-a, na ovakav način i zloupotrebljavala.

U pripremanju i konstruiranju povoljnog ambijenta za završavanje procesa rasparčavanja teritorije Bosne i Hercegovine, kao pravni stručnjak, tumač Ustava i zakonskih akata prema ovom pitanju, učestvovao je i tadašnji potpredsjednik Vlade SR Bosne i Hercegovine Miodrag Simović.²⁴ On je kroz nekoliko tekstova u *Javnosti*, listu SDS-a, iznosio stavove o pravu na regionalizaciju te upute o načinu na koji se treba izvršavati izdvajanje “naseljenih mjesta iz sastava jedne opštine i uključivanje tih mjesta u sastav druge opštine”.²⁵

Simović je pri iznošenju stavova i uputa, na svoju ruku, nastupao *ispred Vlade*. Naglasio je kako je Vlada “u načelu, podržala regionali-

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ <https://ucr.irmct.org/> MKSJ, MICT-15-96, Stanišić and Simatović, Robert J. Donia, *The Assembly of Republika Srpska: Excerpts*, 66, br. dokaznog materijala, P01597.

²⁴ Simović je, pored pitanja regionalizacije kroz tekstove u *Javnosti* razmatrao i pitanja koja su vezana za probleme koji su se pojavili između JNA i civilnih vlasti SR Bosne i Hercegovine.

²⁵ O izdvajanju odlučuju građani, *Javnost, list Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine*, br. 51, Sarajevo, 5. 10. 1991, 4.

zaciju” uz uslov da “te nove organizacije zajednica opština moraju biti optimalno racionalne”. Kod tumačenja Ustava i zakonskih akata prema ovome pitanju konstatira kako postupak zaključivanja dogovora o udruživanju opština nije uređen Ustavom i zakonima SR Bosne i Hercegovine te se zakonitost ovih postupaka stoga i ne može dovesti u pitanje ustavnosti i zakonitosti.²⁶ Simović je, nadalje, naglašavao kako je samo pretpostavka onih odgovornih pojedinaca i zvaničnih državnih institucija, a koje ovom procesu žele dati političke dimenzije, te plasirati dezinformacije u javnost, da su ova pitanja pravno uređena, a s ciljem osporavanja ustavnog prava opština na ovakvo udruživanje, koje prije svega ima ekonomsku pozadinu, budući da “zajednice opština nisu društveno-političke zajednice, pa samim tim nemaju funkciju vlasti”.²⁷

Politički proces podjele bosanskohercegovačkog teritorija nalazio je uporište u naručenim *projektnim zadacima* i elaboratima Ekonomskog instituta u Banjoj Luci kao i kruga stručnjaka okupljenih oko Srpske demokratske stranke i ideje podjele Bosne i Hercegovine.

Tumačenje regionalizacije Bosne i Hercegovine

Čelnici SDS-a su osnivanje jednonacionalnih političkih jedinica pravdali ekonomskim, kulturnim i informativnim ciljevima. Poslanici SDS-a su tokom rasprava u skupštinskim klupama nastojali opravdavati regionalizaciju srpskih opština kao nužan ekonomski proces. Protive se centralizaciji finansijskih republičkih sredstava i plediraju za regionalizaciju, naglašavajući važnost nerazvijenih opština u Bosni i Hercegovini i protiveći se društvenom i kulturnom razvoju Sarajeva, nauštrb “provincije”.²⁸

²⁶ “Ne može se rasturati Jugoslavija, a da Bosna i Hercegovina ostane netaknuta”, *Javnost, List Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 28. 9. 1991, 50, 4.

²⁷ Isto.

²⁸ Magnetofonski snimak sa 5. sjednice Vijeća opština Skupštine SR BiH, održane 26. 3. 1991; Magnetofonski snimak nastavka 6. zajedničke sjednice Vijeća Skupštine SR BiH, održane 22. 4. 1991.

Direktor Ekonomskog instituta u Banjoj Luci Duško Jakšić, objašnjavao je da je regionalizacija potrebna “kako bi se izvršila disperzija političke i ekonomske moći iz Sarajeva, kao republičkog centra, na regionalne centre – Banjaluku, Mostar i Tuzlu”,²⁹ te bi se tako omogućio ravnomjerniji razvoj Bosne i Hercegovine.

Unutar Srpske demokratske stranke pokrenuta je intenzivna akcija koja je javnosti tumačila i zagovarala proces regionalizacije, te na “naučnim” osnovama opravdavala političke poteze osnivanja Zajednice opština Bosanske krajine, te Srpskih autonomnih oblasti koji su uslijedili najesen 1991. godine. U Trebinju je 12. septembra 1991. godine proglašena Srpska autonomna oblast Hercegovina, 16. oktobra 1991. godine je u Sarajevu osnovana i proglašena Srpska autonomna oblast Romanija, a nedugo zatim su početkom novembra 1991. godine osnovane i SAO Sjeverna Bosna te SAO Birač.³⁰

Tako je u *projektnom zadatku* Ekonomskog instituta u Banjoj Luci, štampanog u martu 1991. godine, smatrano kako je nužno uspostaviti novi prostorni model organizacije Republike, budući da je prostorna organizacija Bosne i Hercegovine “potpuno nefunkcionalna i izvor mnogih nesporeda i napetosti u odnosima između organa Republike i pojedinih opština, ali i između opština”. Neimenovani autor(i) iz Ekonomskog instituta, tvrdili su da “među naučnim radnicima, čija je specijalnost prostorni razvoj i regionalizacija”, postoji konsenzus, odnosno “potpuna saglasnost” o ovome pitanju, te da je “nužno uspostaviti novi prostorni model organizacije Republike”.³¹ Smatraju kako kriteriji za teritorijalni ustroj Bosne i Hercegovine, koji su utvrđeni 1962. godine, nisu u potpunosti poštovani, pri čemu su posebno naglašavali opreku

²⁹ “Razvlašćivanje Sarajeva, ekonomija u službi politike” u: *Vreme*, Beograd, 13. 5. 1991, 30.

³⁰ Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Kult B, 2004, 498-499.

³¹ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Uslovi i mogućnosti uspostavljanja regionalne prostorne organizacije Bosne i Hercegovine i stvaranja regije Sjevero-zapadna Bosne*, br. dok. materijala P64A.373, 3.

stanja na terenu u odnosu na Ustav, budući da opštine, kao osnovne teritorijalno-administrativne cjeline “nisu ispunjavale ni one najvažnije” kriterije. Isticali su da je prostorna organizacija bila samo naizgled stabilna, a problem “neadekvatne prostorne organizacije stalno je prisutan” kako navode u “stručnim i naučnim krugovima” te je, prema autorima “naročito zaoštren” u posljednjih desetak godina.³² Kao problem su naglasili i “naglašeni centralizam” koji je u Bosni i Hercegovini rezultirao “zapošavljanjem razvoja graničnih područja prema drugim republikama”, što ukazuje na jedan trend koji treba zaustaviti, a taj je da su se “republike (...) počele ponašati kao suverene i nezavisne države”.³³

Ističe se kako pitanje “regionalizacije” nije po jednoobraznom sistemu riješeno ni u Evropi, te da prema ovom pitanju postoje bitne razlike zavisno od političke organizacije, geo-prometnog položaja, ekonomske moći, broja stanovnika i sl. Autori *zadatka* preporučuju nekoliko principa kojih bi se trebalo pridržavati kod određivanja regiona. Autori su među prve principe uvrstili nacionalnu homogenizaciju i uspostavu “prirodnih” granica, dok bi se pažnja trebala posvetiti i “prirodnim izvorima” i stanovništvu kao “glavnoj proizvodnoj snazi” bez koje su regioni ekonomski nezamislivi.³⁴

*... regioni moraju biti što je moguće homogeniji u odnosu na njihove glavne društveno-ekonomske karakteristike. Ove karakteristike mogu biti mnogobrojne (jezičke i kulturne razlike, prirodna bogatstva, industrijska struktura, nivo standarda /sic!/ i sl., – granice regiona bi trebale, što je moguće više, da se podudaraju sa prirodnim preprekama, ali nisu uvijek značajne.*³⁵

Autori jednako tako predlažu da bi “radi lakšeg informisanja” granice regiona trebale da se “podudaraju sa administrativnim između republika, pokrajina, opština i drugih teritorijalnih jedinica”.

³² Isto, 2.

³³ Isto, 3.

³⁴ Isto, 5.

³⁵ Isto.

Autori su nakon iznošenja statističkih podataka vezanih za područja osnovnih privrednih komora (OPK),³⁶ a polazeći od prostornih i demografskih pokazatelja (broja stanovnika i broja zaposlenih) dobili sliku odnosa sedam postojećih OPK (Banja Luka, Bihać, Doboj, Mostar, Sarajevo, Tuzla, Zenica) u Bosni i Hercegovini, koje su poistovjetili s regionima. Usporedne tabele su jasno pokazale da navedene osnovne privredne komore, ili kako su ih autori *zadatka* nazivali u tekstu – “uslovni regioni”, nemaju jednak značaj te da među njima postoje disproporcije u teritorijalnom opsegu i broju stanovnika.

Polazeći od prostornih i demografskih pokazatelja, autori su izvukli zaključak da bi Banjalučka regija uz spajanje s Bihaćkom regijom mogla imati sve odlike optimalnog regiona, a i sama bi Banjalučka regija, budući je “najhomogenija”, “mogla dobiti atribut ekonomske i administrativne regije”.³⁷ Opravdanje pokretanja procesa konstituisanja nove regije, pravdali su historijskim činjenicama, prije svega ostvarenim razvojnim rezultatima “prostorne jedinice Vrbaske banovine”, kojoj je Banja Luka bila centar “u predratnoj Jugoslaviji”.³⁸

Cilj *projektnog zadatka* bio je da se “istraži i utvrdi u kojoj mjeri je postojeći prostorni model organizacije Bosne i Hercegovine (...) bio ograničavajući faktor” u razvoju Republike, “njenih društveno-političkih zajednica (opština) i širih zajednica, uslovnih regija” te da se na osnovu rezultata istraživanja “predloži savremeniji i efikasniji model prostorne organizacije”.³⁹ Smatraju da promjene u “političkom i privrednom sistemu” Jugoslavije iziskuju “radikalne promjene u prostornoj organizaciji”,

³⁶ Zakonom o privrednim komorama iz 1972. godine osnovana je Privredna komora Bosne i Hercegovine s nadležnošću na teritoriji republike, te osnovne privredne komore za područja od nekoliko opština. U novembru 1990. godine su novim zakonom o Privrednim komorama obrazovane i regionalne privredne komore. (Službeni list SR Bosne i Hercegovine, br. 16, Službene novine SR BiH, br. 33)

³⁷ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Uslovi i mogućnosti uspostavljanja regionalne prostorne organizacije Bosne i Hercegovine i stvaranja regije Sjevero-zapadna Bosne*, br. dok. materijala P64A.373, 8.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto, *Ciljevi istraživanja*, 11.

ne samo na najvišem nivou Federacije već i unutar federalnih jedinica – republika, te je stoga nužno naći model “teritorijalnog organizovanja koji će spriječiti da se centralizovani oblik upravljanja privredom i društvom u cjelini jednostavno ne prenese sa saveznog na republički nivo i prostor i tu zadrži”.⁴⁰ Dakle, centralizacija na saveznom nivou, prema autorima elaborata, nije bila upitna, te se problem nalazi u partikularnom jačanju republika, odnosno pri centralizaciji društva, privrede i gospodarskih resursa na republičkom nivou. Autorima poseban problem predstavlja što je napuštanjem “samoupravnog teritorijalnog koncepta organizovanja”, došlo do povećane koncentracije “društvenih fondova na nivou Republike (...) koja ni u bližoj ni u daljnjoj prošlosti nije bila ni približno na tom nivou”, te je iz tog razloga nužna nova i drugačija prostorna decentralizacija i efikasnija ekonomska organizacija. Ističu kako je pri postojećoj organizaciji došlo do zaostajanja u razvoju, demografskog praznjenja prostora u Zapadnoj Bosni koji “hitno traže drugačiju organizaciju i ulogu društveno-političkih zajednica i njihovo povezivanje u regionalne cjeline, sa određenim administrativnim i ekonomskim nadležnostima”.⁴¹

Autori su smatrali kako inicijative koje oni predlažu neće poteći od republičkih organa, te je proces potrebno pokrenuti s regionalnog nivoa Banjalučke regije, relativno velikog prostora (“skoro kao Slovenija”) koji ispunjava osnovne kriterije iz regionalnog organiziranja, a “podrazumijevajući da bi se ta akcija prenijela na cijeli prostor Republike”.

U tom smislu se, s razlogom racionalnijeg i efikasnijeg ostvarivanja “zajedničkih interesa i potreba građana i uskladjivanja društveno-ekonomskog razvoja opštine” u Banjoj Luci 29. aprila 1991. godine objavio “Dogovor o udruživanju u Zajednicu opština Bosanske krajine”.⁴² Ovu zajednicu opština, sa sjedištem u Banjoj Luci, činile su opštine

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto, 12.

⁴² MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Dogovor o udruživanju u Zajednicu opština Bosanske krajine*, 29. april 1991, br. dok. materijala P69B.

(ili izdvojeni dijelovi opština): Bosansko Grahovo, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Glamoč, Ključ, Kotor Varoš, Laktaši, Mrkonjić Grad, Teslić i Kupres. Prema Dogovoru, ova Zajednica opština trebala je imati svojstvo pravnog lica, a funkcije, međusobni odnosi u Zajednici, organizacija organa Zajednice, potom saradnja s republičkim organima, organizacija i rad Stručne službe, kao i finansijska pitanja trebala su biti utvrđena Statutom Zajednice opština.⁴³ Zajednica opština Bosanske krajine formirala je i Skupštinu koju su sačinjavali oni zastupnici skupština udruženih u Zajednicu opština, a bili su nadležni i za vršenje funkcija iz domena opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.⁴⁴

Krv i tlo

Milorad Skoko, diplomirani inženjer iz Sarajeva, je prvo u junu 1991. godine, a potom i u septembru iste godine, pripremio politički angažirane, propagandne materijale koji su trebali na “naučnoj bazi” ukazati na ugroženost srpskog naroda u Bosni i Hercegovini te na taj način potkrijepiti i opravdati donošenje planiranih političkih poteza, kojima su osnivane srpske teritorijalno-administrativne cjeline. Mnogo detaljniji i obimniji elaborat, štampan je i u januaru 1992. godine, a bio je prilagođen novoj političkoj realnosti i okolnostima u kojima se u obzir uzimalo formiranje tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine i naglašavala se neminovnost teritorijalnog rasparčavanja Bosne i Hercegovine.

U kratkoj informaciji pod naslovom *Neki osnovni pokazatelji demografskih kretanja u Bosni i Hercegovini u periodu 1961–1991. godine sa prognozom kretanja do 2021. godine i uticaj tih kretanja na položaj srpskog naroda*, Skoko je prezentirao demografske promjene u razdoblju od 1961. do 1991. godine te prognozirao kretanje do 2021. godine i

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

uticaj tih kretanja na položaj srpskog naroda “koji se u posljednja četiri popisa permanentno pogoršava”.⁴⁵

U navedenim elaboratima je posebno vođeno računa o demografskim kretanjima i natalitetu muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini te je elaborat poslužio kao osnova na kojoj je bilo moguće konstruirati priču o “muslimanskoj opasnosti”. Skoko je u elaboratima upozoravao na konstantni porast broja muslimanskog stanovništva, a nauštrb srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.

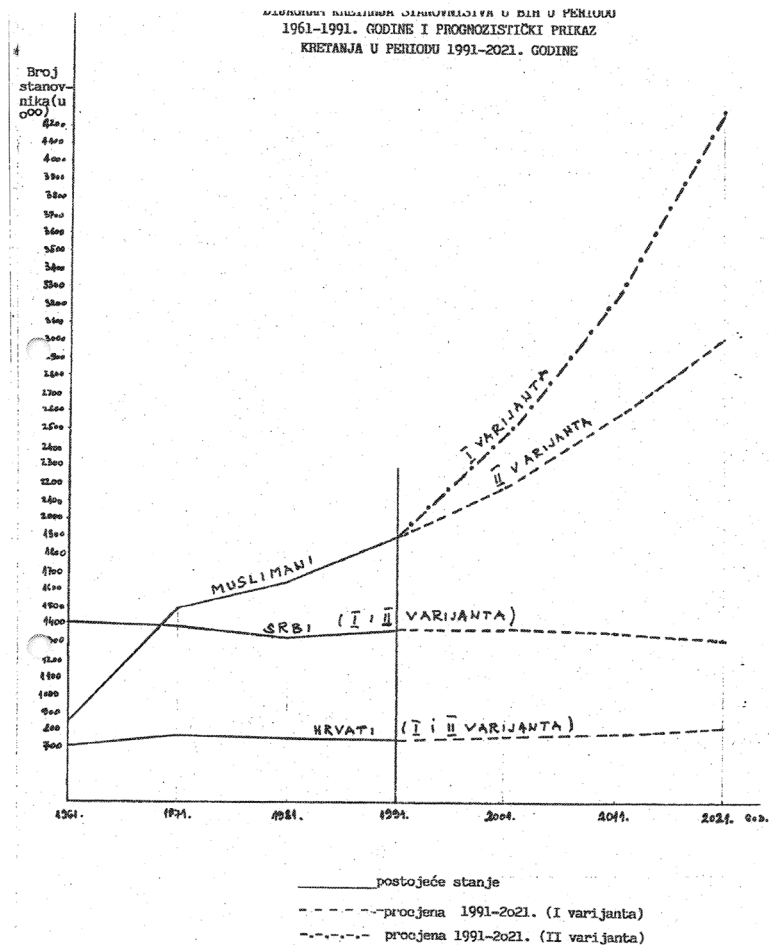
Smatrao je kako je neophodno da se poduzmu “hitne mjere radi zaustavljanja veoma ispoljenih negativnih tendencija koje prijete da u relativno bliskom vremenskom periodu ovaj narod dovedu u status izrazito manjinskog naroda sa svim negativnim posljedicama koje iz toga proizlaze”.⁴⁶ Ocijenio je, da ako bi se demografska kretanja “u okviru tri naroda u BiH (Srbi, Muslimani, Hrvati)”, nastavila prosječnim trendom kao i u periodu između 1961. i 1991. godine, tada bi Muslimani već 2001. godine imali natpolovičnu većinu među stanovništvom, “a u 2021. godini udio srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini bi opao na jednu petinu, dok bi Muslimani činili 2/3 cjelokupnog stanovništva Republike”,⁴⁷ što je iskazao grafičkim prikazom.

⁴⁵ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Neki osnovni pokazatelji demografskih kretanja u Bosni i Hercegovini u periodu 1961–1991. godine sa prognozom kretanja do 2021. godine i uticaj tih kretanja na položaj srpskog naroda*, Sarajevo, juna 1991. godine, br. dok. materijala P64A.455.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

SA03 Q722

Fotografija 1: Grafički prikaz prognoze kretanja broja stanovnika u BiH 1991–2021. godine. Izvor: MKSJ, <http://icr.icty.org>. Neki osnovni pokazatelji demografskih kretanja u Bosni i Hercegovini u periodu 1961–1991. godine sa prognozom kretanja do 2021. godine i uticaj tih kretanja na položaj srpskog naroda, Sarajevo, juna 1991. godine, br. dok. materijala P64A. 455.

Iznio je prijedlog mjera i aktivnosti koje treba poduzeti kako bi se “veoma nepovoljna kretanja” kod srpskog stanovništva u “populacionoj i demografskoj politici” promijenila. Predložio je veću aktivnost crkve, odnosno “aktivnosti u domenu običajnih, vjerskih i duhovnih oblasti

u kojima bi aktivnu ulogu odigrala crkva i crkveni velikodostojnici”. Predložio je i donošenje niza zakonodavno-pravnih regulativa i mjera u cilju povećanja “pravne i ekonomske sigurnosti posjednika zemlje”, kao i osnivanje razvojnih banaka koje bi radile na razvoju poljoprivrede, a kako bi se povećao ekonomski interes za zadržavanje ljudi na posjedu. Cilj ovih mjera je, prema Skoki, bio da se zadrži postojeća struktura zemljišnih površina u vlasništvu srpskog stanovništva te da se onemogući “otuđivanje zemljišta iz posjeda srpskog naroda”.⁴⁸

Naveo je kako je izrada jednog programa mjera bila u toku, a koja je za cilj imala da se postojeća struktura zemljišnih površina (prema njegovim podacima: preko 60% zemljišta je u posjedu srpskog stanovništva), zadrži u vlasništvu srpskog naroda, odnosno da se onemogući otuđivanje zemljišta iz posjeda srpskog naroda.⁴⁹

Operativni program aktivnosti na očuvanju zemljišnih površina

Tokom jula 1991. godine je radna grupa u sastavu: Milorad Skoko, Milorad Uljarević, Tihomir Čarkić i Milutin Mićović sastavila tekst pod naslovom *Operativni program aktivnosti na očuvanju zemljišnih površina* u kojem su ukazivali kako se položaj srpskog naroda u posljednjih 30 godina permanentno pogoršavao.

Kroz navedeni tekst autori su Muslimane / muslimane predstavili kao opasnost po opstanak srpskog naroda. Budući da je prema autorima broj Srba od 1961. godine smanjen za 3%, broj Hrvata povećan za 5,8%, a broj Muslimana povećan za 2,3 puta (preko 200%) i to “u svim regionima u Republici (Sarajevo, Mostar, Tuzla, Doboje, Bihać, Banja Luka)” autori ovog dokumenta nalažu da “zaustavljanje takvih tendencija postaje urgentan i prvorazredni zadatak”.⁵⁰

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ MKSJ, <https://ucr.irmct.org/IT-00-39>, Momčilo Krajišnik, *Operativni program aktivnosti na očuvanju zemljišnih površina*, Sarajevo, juli 1991, broj dokaznog materijala P64A. 246.

U okviru zaustavljanja tendencija povećanja broja muslimanskog naroda i smanjivanja broja srpskog stanovništva, očuvanje zemlje “postaje strateškim ciljem broj jedan”, budući da se prema autorima između ostalog “na zemljištu (se) podižu istorijske, kulturne i duhovne institucije koje najupečatljivije govore o istorijskoj i duhovnoj snazi naroda u čijem je posjedu. Poruka tih institucija je trajna i vjekovima neuništiva.” Izrazili su stav da “gubljenje zemljišnih površina za određeni narod predstavlja nenadoknadiivi gubitak jer se time odgađa njegovo nacionalno sidro, i stvara uslov za njegovu trajnu eskuminaciju sa tih prostora, što za generaciju koja to čini predstavlja neoprostivi grijeh prema grobovima, kulturnom i duhovnom nasljeđu svojih djedova i veliku nepravdu budućim naraštajima”.⁵¹

U tekstu se navodi kako je razvoj poljoprivrede ključan za očuvanje srpskog naroda, budući da značajan dio prihoda potiče od poljoprivredne proizvodnje. Srbi su prema autorima većinski vlasnici bosanskohercegovačke zemlje (64% teritorija), a u opasnosti su da istu izgube od *Drugog* odnosno *neprijatelja*: “Značaja zemljišnih površina za narod svjesni su svi, te zbog toga, u vrijeme sve veće borbe za očuvanje nacionalnog identiteta, oni koji ne posjeduju zemlju vrše ogromni pritisak na njeno prisvajanje i tako lišavaju druge te bitne prednosti. Iz toga razloga srpski narod, koji je svjesnošću svojih predaka u posjedu cca 64% ukupnih gruntovnih površina u BiH, u cilju očuvanja te svoje prednosti, dužan je izvršiti intenzivnu pripremu” koja treba obuhvatiti prije svega aktivnosti u oblasti “duhovnog i edukativnog djelovanja”,⁵² potom “pravno-zakonske regulative”,⁵³ urbanističke i organizacione aktivnosti te ekonomske mjere.⁵⁴

⁵¹ Isto, 1-2.

⁵² Koordinator koji je prema iznesenom planu trebao raditi na realizaciji ove tačke je bio dr. Miloš Blažić.

⁵³ Zadužen za realizaciju tačaka pravno-zakonske regulative je bio Jovo Miskin.

⁵⁴ Stevan Borozan je bio zadužen za realizaciju urbanističkih aktivnosti, Momčilo Pejić je bio zadužen za koordinaciju aktivnosti osnivanja “Srpske banke”, dok je prof. dr. Milovoje Nadaždin imao koordinirati realizaciju ekonomskih mjera.

Aktivnosti iz oblasti “duhovnog i edukativnog” djelovanja su se trebale obavljati kroz “organizovano angažovanje sveštenika parohija, sastanke aktivista SDS” koji bi u stalnom kontaktu s porodicama i domaćinstvima trebali “podsticati samosvijest o značaju zemljišta za očuvanje naroda i svih srpskih vjekovima građenih vrijednosti”. Autori dokumenta smatraju kako bi kroz školski program kod djece i omladine trebalo razvijati osjećaj o značaju zemlje “kao nacionalnog sidra i bogatstva naroda”.⁵⁵

U dokumentu se posebno upozoravalo na proces kojim su se od srpskog naroda, kao tobožnjeg većinskog vlasnika zemljišnih površina u Bosni i Hercegovini, nakon Drugog svjetskog rata otuđivali zemljišni, šumski i ostali prirodni resursi neophodni za samu egzistenciju.⁵⁶ Prema aktivnostima u oblasti pravno-zakonske regulative trebalo bi spriječiti daljnje “pretvaranje poljoprivrednog zemljišta u nepoljoprivredno”, budući da se, kako se to ističe u *Programu*, predviđena zakonska mjera ne poštuje te je “izgradnjom akumulacija, pruga, puteva u posljednjih 20 godina 60 000 hari (sic!) oranica je pretvoreno u nepoljoprivredno zemljište”, čime je, prema mišljenju autora dokumenta, izravno bio oštećen srpski narod. Isto tako se predlaže da se donesu izmjene zakona o nasljeđivanju, i to na način kojim bi se regulisalo da “poljoprivredno zemljište nasljeđuju nasljednici koji su ostali na imanju”. Dalje se traži da se zakonom o reprivatizaciji obezbijedi vraćanje poljoprivrednog i šumskog zemljišta “oduzetog na prinudni način” po Zakonu o poljoprivrednom zemljišnom fondu 1953. godine.⁵⁷ Predlaže se da se donesu određene mjere kojima bi bio ukinut navedeni zakon.

⁵⁵ MKSJ, <https://ucr.irmct.org/> IT-00-39, Momčilo Krajišnik, *Operativni program aktivnosti na očuvanju zemljišnih površina*, Sarajevo, juli 1991, broj dokaznog materijala P64A.246, 3.

⁵⁶ O svojevrsnom historijskom mitu starine u koji možemo svrstati i mitu o Srbima kao o većinskim vlasnicima zemlje u Bosni i Hercegovini vidi: Husnija Kamberović, “Turci i kmetovi – mit o vlasnicima bosanske zemlje”. u: *Historijski mitovi na Balkanu*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003, 67-84.

⁵⁷ MKSJ, <https://ucr.irmct.org/> IT-00-39, Momčilo Krajišnik, *Operativni program aktivnosti na očuvanju zemljišnih površina*, Sarajevo, juli 1991, broj dokaznog materijala P64A.246, 4.

Autori ističu da bi se kroz “urbanističke aktivnosti” trebala sagledati “mogućnost formiranja srpskih stambeno-poslovnih zgrada” u većim gradovima, a prvenstveno u Sarajevu. U tom cilju se predviđa analiziranje svih prostornih i urbanističkih planova i njihovo izmjenjivanje i dopunjavanje “sa željom da se onemogućí nepovoljni prostorni razvoj, migracioni tokovi i spriječi bespravna izgradnja”. U percepcijama srpske nacionalističke elite, nosioci bespravne izgradnje su bili “došljaci” iz ruralnih sredina, muslimansko stanovništvo sa Sandžaka,⁵⁸ historijske pokrajine između Crne Gore i Srbije, radi kojih je zahtijevana izmjena Krivičnog zakona prema kojemu će se “gradnja suprotna zakonu i važećem planu (...) smatrati krivičnim djelom” za koje će biti predviđene drastične kazne.⁵⁹

Ovim je *Operativnim planom* bilo predviđeno i osnivanje “srpskih banaka” kojima bi se finansirale aktivnosti vezane za poljoprivredu, a u koje bi ulazilo i otkupljivanje “zemljišta od porodica koje nemaju nasljednike, a zemlju žele prodati” kao i obezbjeđivanje boljih uslova za život na selima u brdskim i brdsko-planinskim područjima – izgradnja saobraćajnica, elektrifikacija, vodosnabdijevanje te “aktiviranje škola i drugih napuštenih prostora”.⁶⁰

Materijal pod naslovom *Demografsko-ekonomska analiza regionalnog razvoja, alokacije prirodnih i drugih resursa u Republici i uticaj tih faktora na regionalizaciju i položaj pojedinih naroda – posebno srpskog*, završen je tokom septembra 1991. godine, u vrijeme kada su već donesene odluke o formiranju Srpskih autonomnih oblasti: Stare Hercegovine, Semberije i Romanije, a Zajednica opština Bosanske krajine je bila preimenovana u Autonomnu oblast Krajina, teritorijalno mnogo veću, političku cjelinu koja je bila na višem organizacijskom nivou od bosansko-hercegovačkih “srpskih autonomnih oblasti”, a trebala je biti ujedinjena

⁵⁸ MKSJ, <http://icr.icty.org> Zapisnik sa 13. vanredne sjednice Opštinskog odbora SDS Novo Sarajevo, održane 28. februara 1992, 5.

⁵⁹ MKSJ, <https://ucr.irmct.org/> IT-00-39, Momčilo Krajišnik, *Operativni program aktivnosti na očuvanju zemljišnih površina*, Sarajevo, juli 1991, broj dokaznog materijala P64A.246, 5, 6.

⁶⁰ Isto 7.

s teritorijom tzv. Republike Srpske krajine koju je tzv. Skupština srpskog naroda priznala kao samostalnu teritorijalnu jedinicu,⁶¹ s kojom bi uz Crnu Goru, Kosovo, Srbiju i Vojvodinu – činila (petu) jedinicu buduće Jugoslavije. Skoko je naglasio kako njegovi nalazi “mogu veoma korisno poslužiti u pripremi i donošenju odgovarajućih političkih odluka.”⁶²

U ovom elaboratu, Skoko je iznio podatke o stanju i vrijednosti aktivnih osnovnih sredstava prema nacionalnom sastavu po opštinama. Između ostalog, konstatirao je da je oko 2/3 vrijednosti osnovnih sredstava na “muslimanskim” područjima ili u gradskim centrima većinskog muslimanskog stanovništva. Opštine s muslimanskim stanovništvom u natpolovičnoj većini su posjedovale ukupno 41,3% aktivnih osnovnih sredstava (12.630.976.000 američkih dolara), dok opštine sa srpskim stanovništvom u natpolovičnoj većini posjeduju 23,9% istih odnosno 7.312.017.000 američkih dolara. Zaključuje da će se upravo u ovim područjima, u kojima je muslimansko stanovništvo u većini, proces vlasničkog prestrukturiranja najintenzivnije odvijati “pri čemu će, (...) osnovna sredstva (najveći dio preduzeća) preći u vlasništvo muslimana (kao većinskog gradskog naroda u opštinama) koji će objektivno otkupiti najveću vrijednost kapitala a, s druge strane, po tom osnovu, obezbjeđivaće se potrebna finansijska sredstva za dalji razvoj i osnivanje novih preduzeća.”

Isticao je da je muslimanski narod znatno organizovaniji, solidarniji te da raspolaže znatno većim kapitalom od srpskog naroda. Skoko je ovdje smatrao kako “ne bi bilo oportuno razmišljati o nekom od modela podjele društvene imovine na bazi nacionalnog pariteta – ali ne po broju stanovnika (jer bi ovaj model bio nepovoljan po srpski i hrvatski, a povoljan za muslimanski narod), već na osnovu nacionalne strukture

⁶¹ Na sjednici održanoj 21. novembra 1991. godine je tzv. Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini donijela odluku o priznavanju tzv. Republike Srpske krajine “kao federalne jedinice Jugoslavije”. MKSJ, <http://icr.icty.org> Odluka o priznanju Republike Srpske krajine, dokazni predmet P64A.310.

⁶² MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Demografsko-ekonomska analiza regionalnog razvoja, alokacije prirodnih i drugih resursa u Republici i uticaj tih faktora na regionalizaciju i položaj pojedinih naroda – posebno srpskog*, Sarajevo, septembra 1991. godine, br. dok. materijala P64A.454.

zaposlenih (uključujući penzionere) koji su praktično tu imovinu i stvarali.”⁶³ Naglašavao je važnost privrednih kapaciteta koji će “u procesu svojinske transformacije društvenog kapitala” postati sredstva kojima će se jačati politička moć. Pretpostavljao je kako će najveći dio ovih kapaciteta preći u državno vlasništvo, odnosno pravo upravljanja nad istima će imati opštinske strukture, te kaže kako: “Nije teško, prema tome, zaključiti, (...) da će monopol vlasti i upravljanja sredstvima najčešće biti u rukama muslimana.” U istom smislu analizirao je i donio slične zaključke i kada je u pitanju bila saobraćajna infrastruktura, raspoloživi prirodni resursi i zdravstveno-obrazovne ustanove. Iznosi mišljenje da se “na nivou zemlje i Republike, srpski narod kao pretežni posjednik zemlje, dovodi u neravnotežan i težak ekonomski položaj i vrši direktno prelijevanje društvenog proizvoda”.⁶⁴

Prema Skoki je regionalizacija i teritorijalna organizacija “srpskih teritorija” na čisto etničko-teritorijalnom principu bila “samo jedan od elemenata za zaštitu interesa srpskog naroda”.⁶⁵ Prema ovom elaboratu regionalizacija i konfederalizacija Bosne i Hercegovine, a time i zaštita srpskog naroda, se trebala rješavati kombiniranjem etničko-teritorijalnog zaokruživanja regija na kojima srpski narod čini većinu, decentralizacijom novčanih tokova i iznalaženjem pogodnog metoda transformacije društvene imovine.⁶⁶

Na sjednici održanoj 25. septembra 1991. godine u Sarajevu, Gradski odbor Srpske demokratske stranke je donio Odluku o imenovanju štaba za regionalizaciju, a na osnovu Statuta SDSBiH. Dokument je govorio o tome da je proces regionalizacije Srpskoj demokratskoj stranci služio samo kao paravan za procese proglašavanja jednonacionalnih, u etničkom smislu, isključivo, većinski srpskih teritorijalno-administrativnih

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ MKSJ, <http://icr.icty.org>, *Regionalizacija – demografsko-ekonomski i drugi bitni aspekti*, Sarajevo, januar 1992. godine, br. dok. materijala P65.83.

⁶⁶ Isto.

cjelina koje će biti izdvojene iz političke nadležnosti SR Bosne i Hercegovine te priključene “federativnoj Jugoslaviji” kao zasebna “federalna jedinica”, a kako bi se spriječilo političko osamostaljivanje i nezavisnost Bosne i Hercegovine.

Štab za regionalizaciju, kojeg su činili: Radomir Kezunović (predsjednik), Predrag Bejatović, Dejan Prstojević, Predrag Tanasijević, Radoslav Unković, Mićo Stanišić, Slobodan Jovandić, Milorad Kusmuk, Borislav Adžić i Mirko Ostojić trebao je koordinirati provođenje odluka i zaključaka donesenih na Palama, 7. septembra 1991. godine na Savjetovanju opštinskih, regionalnih i republičkih organa SDS-a, između svih opštinskih odbora SDS-a. Pored navedenog Štab je trebao pratiti i sprovođenje Odluka o proglašenju autonomnih regija i izdvajanje naseljenih mjesta iz jedne opštine i uključivanja u sastav druge opštine.⁶⁷

Na samom kraju 1991. godine, 31. decembra, štampan je dokument pod naslovom *Bosanska krajina konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije*. Ovaj elaborat se oslanjao na konstrukt o političkoj i nacionalnoj ugroženosti Srbije i srpskog naroda uspostavljen *monumentalnim tekstovima*⁶⁸ kao što su tzv. *Plava knjiga* (1977) i Memorandum SANU (1986). Elaborat je imao za cilj ukinuti kompromisno ustavno rješenje iz 1974. godine,⁶⁹ potom – napadom na državnost zagarantiranu Ustavom,⁷⁰ izmijeniti ustavno-pravni položaj Bosne i Hercegovine kako bi se promijenio položaj, tobože, ugroženog srpskog naroda u SR Bosni i Hercegovini, dok su procesi regionalizacije po “evropskom uzoru”, “razvoj demokratije i povratak Evropi” samo sredstvo – puke floskule, preko kojih se nastoji doći do cilja razbijanja bosanskohercegovačkog teritorija.

⁶⁷ MKSJ, <http://icr.icty.org> Srpska demokratska stranka BiH, Gradski odbor Sarajevo, br: 01-37-1/91, Sarajevo 25. septembra 1991, *Odluka o imenovanju Štaba za regionalizaciju*.

⁶⁸ Monumentalnim tekstovima je Niels Åkerstrøm Andersen nazvao one tekstove koji se u analizi diskursa izdvajaju kao ključne tačke ili mjesta zapleta diskursa. Iver B. Nojman, *Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa*. Beograd: Centar za civilno vojne odnose, Alexandria press, 2009, 63.

⁶⁹ *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2021, 11.

⁷⁰ Isto, 261.

Teritorijalni prikazi u ovom dokumentu u potpunosti su korespondirali s prikazima i teritorijalnim percepcijama iznesenim u prvom broju časopisa *Epoha* – neslužbenog glasila Miloševićeve Socijalističke partije Srbije kojemu je tema broja bila *Naše nove granice*,⁷¹ u kojima su prostori tzv. Republike Srpske krajine u Hrvatskoj i Autonomne regije Krajina u Bosni i Hercegovini percipirani kao “Srpska krajina”, odnosno zapadne srpske oblasti s Banjom Lukom kao glavnim gradom, dok se unutar ove oblasti nalazila “muslimanska enklava – Bihaćko-Cazinska oblast” za koju je bila predviđena autonomija u smislu “demokratskog regionalizma”.

Navedeno izdanje *Epohe* pripremano je tokom trajanja Mirovne konferencije o Jugoslaviji koju je lord Carrington sazvao u Haagu. Evropska zajednica je sredinom oktobra 1991. godine na Konferenciji predložila aranžmane za “opću nagodbu u jugoslavenskoj krizi” prema kojima su one republike koje to žele mogle biti suverene i neovisne odnosno imati subjektivitet međunarodnog prava, dok je onima koje to ne žele omogućeno slobodno udruživanje. Predsjednik Srbije, Milošević je odbacio Carringtonov plan, ne dozvoljavajući ostalim jugoslavenskim republikama identične uslove koje je na Konferenciji tražio za Srbiju, čime su tzv. haški pregovori neuspješno okončani, a rezultirali su donošenjem niza Mišljenja Badinterove arbitražne komisije.⁷²

U uvodniku *Epohe*, urednik Teodor Anđelić problemu *Krajina* pristupio je iz jednog revizionističkog, tobože, geopolitičkog i internacionalnog rakursa u kojem je zauzeo stav da je krajnje vrijeme da Evropa na kraju 20. stoljeća dobije Krajinu – “Taj limes” – prema fašizmu unutar Jugoslavije.⁷³ Odnosno: “Na istom onom mestu gde su ljudi i narodi

⁷¹ *Epoha*, 22. oktobar 1991.

⁷² Tzv. Mišljenja Badinterove komisije izražena od decembar 1991. godine do jula 1992. godine vidjeti: MKSJ, [https://ucr.irmct.org/IT-02-54/Milosevic_Conference_on_Yugoslavia_Arbitration_Commission_\(Badinter_Commission\):_Opinions_on_Questions_Arising_from_the_Dissolution_of_Yugoslavia](https://ucr.irmct.org/IT-02-54/Milosevic_Conference_on_Yugoslavia_Arbitration_Commission_(Badinter_Commission):_Opinions_on_Questions_Arising_from_the_Dissolution_of_Yugoslavia), broj dokaznog materijala P641.32.2 i povezani dokumenti, kao i <https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/>.

⁷³ Teodor Anđelić, “Mir i rat: bašta slezove boje”, *Epoha*, 22. oktobar 1991, 11.

pravili rimski limes i srpsku krajinu u odnosu na Osmanlije i austrougarsku, sada Evropa pravi krajinu u odnosu na fašizam.”

Oslanjajući se na Cvijićeva istraživanja Balkanskog poluotoka, a kao najbolje rješenje “problematike razgraničenja u Bosni i Hercegovini”, Jovan Ilić je predlagao da “ova Republika ostane u Trećoj Jugoslaviji”, ali i da se teritorije s većinski hrvatskim stanovništvom pripoje Republici Hrvatskoj te da “ostatak BiH” bude politički i pravno “organizovan po ustavu Treće Jugoslavije i po ustavu (nove) BiH”.⁷⁴

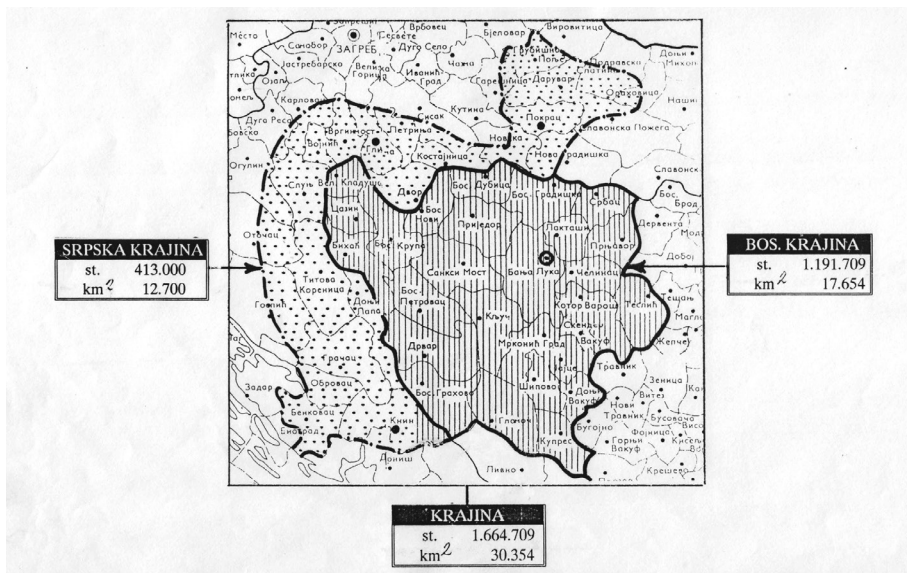

Karta 1: Srpska krajina, Zapadne srpske oblasti, Izvor: *Epoha*, 22. oktobar 1991, str. 17.

⁷⁴ Isto.

Karta 2: Teritorij 'Krajine' u sastavu 'nove' Jugoslavije. Izvor: Bosanska krajina konstitutivni činilac nove jugoslavenske federacije, Muzej Unsko-sanskog kantona, str. 33.

Karta 3: Površina i stanovništvo 'Krajine'. Izvor: Bosanska krajina konstitutivni činilac nove jugoslavenske federacije, Muzej Unsko-sanskog kantona, str. 34.

U polaznim osnovama dokumenta *Bosanska krajina konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije*, ističe se da na prostoru Bosanske krajine “nisu oživotvoreni rezultati ukupnih nastojanja iz daljnje i bliže prošlosti usmjerenih na uspostavljanje što pravednijih ljudskih i civilizacijskih odnosa.”⁷⁵ Bosanska krajina je u elaboratu predstavljena prije svega kao “nerazvijena” teritorija, ali i kao *biće*, odnosno jedan organizam, gotovo živi prostor koji u sebi sadrži nad-političke, mitske, junačke, avangardne i emancipatorske karakteristike koje proizlaze iz njene “autohtone patrijarhalne kulture i svijesti”.⁷⁶

Naime, autori smatraju kako je s “razvlašćivanjem savezne države jačan (je) republički etatizam i birokratizam što je posebno povećalo konflikte u višenacionalnim republikama, zbog čega se moglo desiti da se i relativna većina osjeća podređena manjini”.⁷⁷

O ovom elaboratu je raspravljano na sjednici tzv. Autonomne regije Krajina koja je održana u Domu kulture u Banjoj Luci, 8. januara 1992. godine. Zaključeno je kako je usvajanjem ovog materijala na sjednici sam dokument “dobio legitimitet od strane opština sa većinskim srpskim (sic!) stanovništvom”. Poslanici su smatrali i izrazili stav kako je ekonomska i politička regionalizacija jedna od “tekovina evropske civilizacije”, te je i iz tog razloga bilo nužno “srpske teritorije” Bosne i Hercegovine politički ujediniti s Jugoslavijom. Na sjednici su zahtjevi izraženi u elaboratu za ujedinjenjem s Jugoslavijom podržani, te je tzv. Skupštini srpskog naroda predloženo da se prema istoj matrici definiraju i ostali “srpski krajevi” u Bosni i Hercegovini, kao i da se proces nacionalnog zaokruživanja srpskih teritorija završi do konstituiranja buduće jugoslavenske Skupštine.⁷⁸

⁷⁵ MKSJ, <http://icr.icty.org> IT-00-39 Krajišnik, *Bosanska krajina konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije*, Exhibit P64A.452. Dokument u cijelosti ustupljen i dostupan ljubaznošću osoblja i djelatnika Muzeja Unsko-sanskog kantona kojima se ovim putem zahvaljujem.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto, 1.

⁷⁸ MKSJ, <http://icr.icty.org> Izvod iz zapisnika sa XI sjednice Skupštine ARK, 8. januara 1992. godine.

Po neuspjehu stvaranja centralizirane jugoslovenske države, i nakon bosanskohercegovačkog Referenduma za nezavisnost, propadaju i Miloševićevi planovi da Bosnu i Hercegovinu zadrži u “trećoj Jugoslaviji” te u aprilu 1992. godine uspostavlja Saveznu Republiku Jugoslaviju, država koja je imala ustavnu mogućnost priključenja “drugih teritorija” – tzv. Republike Srpske krajine i tzv. Autonomne regije Krajina.

U dokumentu iz januara 1992. godine pod naslovom *Regionalizacija – osnovni pokazatelji finansijskih tokova od opština prema Republici i Federaciji*⁷⁹ nastoje se pokazati bruto naplaćeni prihodi za finansiranje društvenih i zajedničkih potreba u Bosni i Hercegovini tokom 1990. godine, pri čemu se, s jedne strane sagledavaju izvori i struktura prihoda koji se ostvaruju na nivou opština, a s druge strane raspodjela izvornih prihoda, pri čemu je poseban naglasak na finansijskim tokovima opština u kojima srpski narod čini natpolovičnu većinu te u “formiranim srpskim autonomnim oblastima”. Utvrđeno je da “svih pet ‘srpskih’ regija: ‘Bosanska krajina’, ‘Istočna Hercegovina’, ‘Romanija’, ‘Semberija’ i ‘Birač’ (...) u strukturi zajedničke potrošnje, odnosno u bruto naplaćenim prihodima SIZ-ova participiraju oko 55 miliona dolara (1\$ = 11,32 u 1990. godini) ili 20,6 % nivoa Republike”,⁸⁰ pri čemu je najveće učešće u prihodima za zajedničke potrebe u Republici ostvarivala Bosanska krajina. U ovom dokumentu se dalje tvrdilo da su realne potrebe pojedinih “srpskih” opština i regija mnogo veće od finansijskih izdataka republike koje su im bile namijenjene, te da finansijska izdavanja republike nisu dovoljna za budući razvoj i jačanje ovih regija.

U zaključku studije je postavljeno pitanje mogućnosti zadovoljavanja elementarnih potreba, obezbjeđivanja dinamičnijeg privrednog i društvenog razvoja stanovništva u “srpskim” opštinama i funkcioniranje i razvoj zdravstvenog, obrazovnog i socijalnog sistema budućih srpskih regija nakon izvršavanja decentralizacije novčanih tokova “u smislu razbijanja

⁷⁹ MKSJ, <http://icr.icty.org> *Regionalizacija – osnovni pokazatelji finansijskih tokova od opština prema Republici i Federaciji*, Sarajevo, januara 1992.

⁸⁰ Isto, 12.

sistema centralnih fondova” u Bosni i Hercegovini.⁸¹ Smatra se da bi “problem regionalizacije i srpskog naroda, uopšte, u Bosni i Hercegovini trebalo u suštini rješavati kombinovanjem više modela” od kojih je prvi “etničko-teritorijalno zaokruživanje regija na kojima srpski narod čini natpolovičnu većinu”, drugi je decentralizacija novčanih tokova u Bosni i Hercegovini, kao treći se navodi “pogodni metod transformacije društvene imovine”. Smatra se kako je primjena svih ovih modela bila nužna budući da bi primjenom samo i jedino “čisto etničko-teritorijalnog principa” prvo, preko “600 hiljada Srba ostalo (bi) da živi van ovih regija, čime se ostvaruju realni uslovi da ovaj dio srpskog naroda postane ‘nacionalna manjina’“, kao i da je, drugo, “značajan ekonomski potencijal i privredna infrastruktura Republike skoncentrisani (su) u gradskim centrima, što bi prema ovom kriteriju regionalizacije, ostao izvan srpskih teritorija, a time i izvan političkog i državnog uticaja srpskog naroda”.⁸²

Ovakav, negativan odgovor upućivao je na iznalaženje novih političkih rješenja kojima bi se istovremeno zadovoljili kriteriji: prvo nacionalne homogenizacije Srba u Bosni i Hercegovini kao i drugo: ekonomsko-gospodarske funkcionalnosti. Budući da zadovoljavanje prvog kriterija, odnosno “zaštite interesa srpskog naroda” nije bilo održivo bez slobodnog i otvorenog raspolaganja ukupnim bosanskohercegovačkim industrijskim, prirodnim, gospodarskim i socijalnim resursima, srpska nacionalistička elita se odlučuje na daljnje raspirivanje ratnog stanja kao bi ostvarila svoje ciljeve. U elaboratu se po tom pitanju savjetuje konstituisanje tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine,⁸³ čemu se uskoro i pristupilo.

Zaključak

Elaborati koje su pisali pripadnici naučno-tehničke intelektualne elite, a pobornici politike Srpske demokratske stranke su na “naučnom” osnovu trebali potkrijepiti političke odluke Srpske demokratske stranke

⁸¹ Isto, 18.

⁸² Isto, 17.

⁸³ Isto, 18.

o osnivanju srpskih teritorijalnih organizacija (Autonomnih regija i Srpskih autonomnih oblasti) u Bosni i Hercegovini, koje su donesene u koordinaciji s Karadžićevom Srpskom demokratskom strankom, s političkim rukovodstvom Srbije i njenim predsjednikom Slobodanom Miloševićem. U elaboratima je posebno vođeno računa o demografskim kretanjima i natalitetu muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, te su elaborati s jedne strane razrađivali već postojeći konstruirani narativ o “muslimanskoj opasnosti” koji je poslužio srpskoj političkoj eliti u Bosni i Hercegovini za pravdanje političkih odluka, ali i stvarali novi, isto tako iskonstruirani narativ o demografskoj i ekonomskoj opravdanosti političkih odluka koje su za cilj imale podjelu prirodnih, ekonomskih, industrijskih i društvenih resursa Bosne i Hercegovine.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

- Arhiv Bosne i Hercegovine
- MKSJ, <http://icr.icty.org>
- MKSJ, <https://ucr.irmct.org>

Štampa:

- *Epoha*
- *Javnost*
- *Oslobođenje*
- *Vreme*

LITERATURA

Knjige:

- Admir, Mulaosmanović. *Bihaćka krajina 1971.-1991., (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)*. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, 2010.

- Audrey H. Budding, H. Audrey. *Serb Intellectuals and the National Question 1961–1991*, PhD thesis, Harvard University, 1998.
- Begić, I. Kasim. *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.
- Bougarel, Xavier. *Bosna, anatomija rata*. Sarajevo: University press, 2018.
- Buljubašić, Belma. *Instrumentalizacija masovnih medija u funkciji nacionalističke destrukcije bosanskohercegovačke komunikacijske zajednice*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, doktorska disertacija, 2014.
- Čekić, Smail. *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Kult B, 2004.
- Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, Svjedočenja*. Sarajevo: OKO, 1999.
- Dizdarević, Raif. *Put u raspad, Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.
- Donia, J. Robert. *Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992., opšti kontekst*, Izjava vještaka objelodanjena MKSJ shodno pravilu 94 bis, podneseno 30. jula 1992.
- Džananović, Muamer et. al. *Nastanak Republike Srpske, od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2023.
- Hajden, M. Robert. *Skice za podjeljenu kuću, Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*. Beograd: Samizdat Free B92, 2003.
- Hećo, Faid. *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005.
- *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021.

- Kadrijević, Veljko. *Moje viđenje raspada, Vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993.
- Kamberović, Husnija. “Turci i kmetovi – mit o vlasnicima bosanske zemlje” u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Kamberović, Husnija ur. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003.
- Marjan, Davor. *Slom Titove armije, JNA i raspad Jugoslavije 1987.-1992*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, 2008.
- Mesić, Stipe. *Kako je srušena Jugoslavija*, Zagreb, 1994.
- Neven, Anđelić *Bosna i Hercegovina, između Tita i rata*. Beograd: SamizdatB92, 2005.
- Nikolić, Kosta, Petrović, Vladimir, pr. *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ*, tom 1, (januar - mart 1991). Beograd: Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, 2011.
- Nikolić, Kosta, Petrović, Vladimir. Pr. *Rat u Sloveniji*, tom 2, (jun – jul 1991). Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Nojman, B. Iver. *Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa*. Beograd: Centar za civilno vojne odnose, Alexandria press, 2009.
- Omerčić, Edin. *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova 1991-1996*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2022.
- Popov, Nebojša. Ur. *Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Samizdat FreeB92, 2002.
- Ramet, P. Sabrina. “Under the Holy Lime Tree, The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy, 1986-1995”, *Polemos* 5 (2002)
- Rujanac, Sarač Dženita. *Branko Mikulić, politička biografija, 1965-1989*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2020.

- Sarčević, Edin. *Ustav i politika, kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1997.
- Sasso, Alfredo. “Just a Few Years Left for Us”, *Non-nationalist Political Actors in Bosnia-Herzegovina (1989-1991)*, rukopis doktorske disertacija. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2015.
- Snou, P. Čarls. *Dve kulture: i ponovo o njima*. Beograd: Narodni univerzitet braća Stamenković, 1971.
- Soso, Dragović Jasna. *Spasioci nacije, intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Fabrika knjiga, 2004.
- Šadinlija, Mesud. *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine: 1986-1992*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013.
- Wachtel, Baruch Andrew. *Stvaranje nacije – razaranje nacije*. Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33, 2010.

Članci:

- Admir, Mulaosmanović. “O političkom kontekstu ‘Afer Agrokomerc’”, *Historijska traganja*, 1. Sarajevo: Institut za istoriju, 2008.
- Dupanović, Dino. “Mjesto i uloga medija u Aferi Agrokomerc – od nacionalizma do oslobođenja”. u: *Historia moderna*, 2, UMHIS. Sarajevo, 2021.
- Kamberović, Husnija. “Turci i kmetovi – mit o vlasnicima bosanske zemlje” u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Kamberović Husnija ur. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003.
- Medić, Jasmin. “Politička i nacionalna polarizacija u Bosni i Hercegovini: “Projekti regionalizacije 1991. godine”. Prilozi, 50. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021.

- Pauković, Davor. “Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije: uzroci, tijek i posljedice raspada.” u: *Savremene teme*, I/1. Centar za politološka istraživanja, Zagreb, 2008.
- Veladžić, Sabina. “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – stvaranje preduslova za tronacionalnu dezintegraciju.” u: *Historijska traganja*, 7. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.

Internet:

- <https://www.cia.gov/readingroom/clintonbosnia/>

Summary

Bosnia and Herzegovina in Demographic Projection of the Serbian Democratic Party: From Regionalization to Dehumanization

The studies written by members of the scientific and technical intellectual elite, and supporters of the Serbian Democratic Party's policy, were supposed to "scientifically" support the political decisions of the Serbian Democratic Party on the establishment of Serbian territorial organizations (autonomous regions and Serb Autonomous Regions) in Bosnia and Herzegovina, which were adopted in coordination with Karadžić's Serbian Democratic Party, with the political leadership of Serbia and its president Slobodan Milošević. In these studies, special attention was paid to the demographic trends and the birth rate of the Muslim population in Bosnia and Herzegovina. On the first hand the studies elaborated already existing constructed narrative about the "Muslim danger" that served to the Serbian political elite in Bosnia and Herzegovina to justify political decisions, but also, those elaborations created new, similarly constructed narrative about the demographic and economic justification of political decisions aimed at dividing the natural, economic, industrial and social resources of Bosnia and Herzegovina.

